

GINTARAS KABELKA

Lietuvos kultūros tyrimų institutas, Lietuva
Lithuanian Culture Research Institute, Lithuania

SUSVETIMĖJIMO PROBLEMA LIETUVOS MARKSISTINĖJE FILOSOFIJOJE

The Problem of Alienation in Lithuanian Marxist Philosophy

SUMMARY

The article analyzes different solutions of the problem of alienation made in Marxist philosophy in Lithuania during Soviet period. These analyses of alienation are divided into: philosophical theories, investigating different aspects of the theories of alienation – all and every author did that; practical sociological analyses with an object to reflect on the specific social reality (socialist society) through the aspect of alienation (J. Repšys, J. Minkevičius). Specifying theoretically the works could be grouped into: those of Marx himself, his analyzes of the concept of alienation, with an emphasis on historical (E. Krakauskas) or ideological (J. Karosas, A. Lozuraitis) traits; consideration of the alienation within the context of the other themes, namely, of humanism (J. Morkūnienė), ethics (D. Kapačiauskienė), anthropology (J. Minkevičius); application of marxist methodology in the critique of concepts of alienation in other philosophical trends.

SANTRAUKA

Straipsnyje glaustai aptariami Karlo Marxo susvetimėjimo koncepcijos esminiai bruožai, analitiškai apžvelgiami sovietinio laikotarpio Lietuvos filosofų marksistų susvetimėjimo problemos tyrimai. Jie skirstomi pagal tikslus bei samprotavimų kontekstus, siekiama atskleisti jų tam tikrą savitumą. Nagrinėjami darbai apima paties K. Marxo susvetimėjimo koncepcijos analizę; susvetimėjimo aptarimus kitų temų (humanizmo, etikos, antropologijos) kontekste; nemarksistinių susvetimėjimo sampratų kritiką remiantis marksistine metodologija; filosofinius sociologinius realių susvetimėjimo apraiškų tuometinėje socialistinėje visuomenėje svarstymus. Konstatuojami filosofų marksistų polemikos su kitomis filosofijos kryptimis trūkumai, atskleidžiama tam tikra požiūrių įvairovė Lietuvos marksistinėje filosofijoje.

RAKTAŽODŽIAI: Lietuvos filosofija, Karlas Marxas, marksizmas, susvetimėjimas, sovietinis laikotarpis.

KEY WORDS: Lithuanian philosophy, Karl Marx, marxism, alienation, soviet period.

IVADAS

Susvetimėjimo problema marksistinėje filosofijoje užėmė ypatingą vietą: pirmiausia tai svarbiausia marksistinės filosofinės antropologijos tema; antra, ji yra labai įvairialypė bei susijusi su itin diskutuotina jaunojo ir brandžiojo Marxo perskyra. Susvetimėjimo, kaip ir kitų marksistinės filosofijos problemų, interpretacijos sovietmečiu buvo glaudžiai susijusios su ideologiniais interesais, pasireiškusiems iš anksto suformuluotų problemų aiškinimo kanonu: sovietiniai marksistai neišvengė jiems primetamų išankstinių dogmų, kurių savo darbuose privalėjo laikytis, o bet kokia kūrybinio originalumo sklaida buvo strogiai prižiūrima. Kita vertus, šią problemą vienaip ar kitaip nagrinėjo nemažai

Lietuvos marksistų įvairiais sovietmečio laikotarpiais, tad jų gautų rezultatų aptarimas leidžia susidaryti tam tikros (teigul ir labai ribotos) sovietinio marksizmo Lietuvoje *įvairovės* vaizdinį. Šiame straipsnyje glaustai pristatomi paties Marxo susvetimėjimo koncepcijos esminiai bruožai, analitiškai apžvelgiamos Lietuvos filosofų marksistų susvetimėjimo analizės, jos skirstomos pagal tyrimų tikslus bei samprotavimų kontekstus, atskleidžiami jų saviti elementai, liudijantys egzistavusią tam tikrą interpretavimo laisvę. Iš dalies priėmus jau pasiūlytą Lietuvos marksistų skirstymą į „ortodoksinius ir kūrybinius“¹, daugiausia aptariamoms pastarųjų susvetimėjimo problemos interpretacijos.

KARLO MARXO SUSVETIMĖJIMO SAMPRATA

XX a. viduryje Marxo darbus pradėta skirstyti į jaunojo ir brandžiojo Marxo kūrybą. Ši perskyra kėlė sovietinio ir vakarietiškojo marksizmo prieštaras: pirmojo atstovai nesutiko su „dviejų“ Marxų priešiniu, teigė jo kūrybos periodų nuoseklumą, o Vakarų marksistai jaunąjį Marxą radikaliai skyrė nuo vėlyvojo akcentuodami visiškai savitą pirmojo periodo problematiką. Negana to, šią problematiką jie interpretavo egzistencialistiškai, idealistiškai, psichologistiškai ir kt., šitaip nutoldami nuo pamatinių marksizmo prielaidų (materializmo, socialumo prioriteto ir pan.) ir net prieštaraudami joms. Dviejų Marxų perskyra iš esmės susijusi su susvetimėjimo samprata: jaunajam Marxui ji buvo

pagrindinė problema, o vėlyvojoje kūryboje dėmesys sutelkiamas ties susvetimėjimo (jis čia traktuojamas kaip ekonominių-socialinių santykių negatyvūs padariniai) įveikos būdais.

Jaunojo Marxo metodą galima pavadinti antropologiniu: jo išėjimas taškas – vieno iš žmogaus gyvenimo fenomenų – darbo – analizė. Darbas paskelbiamas žmogaus esme, žmogus esąs žmogumi tiek, kiek jis yra dirbantis žmogus. Filosofinė antropologinė problematika grindžiama konkrečiau ekonominiu modeliu – kapitalizmo – tyrimu². Iš empirinių ekonominių faktų analizės daroma išvada apie darbo susvetimėjimą, kuris, išskaidytas į keturis lygmenis, deformuoja visą žmogaus (terminu „žmogus“ visų

pirma įvardijamas dirbantis žmogus, t. y. darbininkas) būtį. Susvetimėjimas reiškiasi darbo produktų, darbo proceso svetimumu, žmogaus susvetimėjimo su pačiu savimi ir kitais žmonėmis aspektais³. Susvetimėjimo pašalinimas ir nesusvetimėjusios būklės modeliavimas jaunojo Marxo darbuose nedetalizuojamas, galima aptikti tik šių klausimų užuomazgų.

Ortodoksiniams marksistams ankstyvasis Marxo kūrybos laikotarpis buvo neparankus dėl keleto priežasčių: jiems kliuvo perdėtas atskiros asmenybės (arba vadinamojo „subjektyviojo veiksnio“) vaidmuo („kaip visuomenė kuria žmogų kaip žmogų, taip ir jis kuria visuomenę“; „pirmiausia reikia vengti, kad visuomenė vėl nebūtų priešpriešinta individui kaip abstrakcija“⁴), ekonominių socialinių problemų antropologizavimas, metodo spekuliatyvumas. Ankstyvųjų Marxo raštų leidyba ir komentavimas buvo kontroliuojami (Lietuvoje šie raštai buvo išleisti tik 1986 m.), bet originalesni Marxo komentatoriai savo drąsesnes išvalgas teoriškai pagrįsdavo remdamiesi būtent jo ankstyvąja kūryba. Tačiau minėtiems Marxo *Raštams* įvadinį straipsnį⁵ parašęs vienas žymiausių Lietuvos filosofų marksistų A. Lozuraitis, supažindindamas su diskusijomis dėl jaunojo Marxo, gynė požiūrį, pagal kurį išvelgiamas jaunojo ir brandžiojo periodo organiškas ryšys, kritikuojamas šių periodų radikalus supriešinimas. Tokiu siejančiu ryšiu laikomas naujo materialistinio požiūrio į visuomenę ir istoriją formavimasis.

Evoliucionuojant Marxo pažiūroms, susvetimėjimo problema iš jo darbų pamazū nyko. Veikale *Vokiečių ideologija*,

kuris priskiriamas pereinamajam į mokslinio komunizmo kūrimą laikotarpiui, susvetimėjimu laikomas savarankiškais tapusių, stichiškai besiplėtojančių visuomeninių santykių viešpatavimas, taip pat individų pavergimas prieštaringsoms darbo pasidalijimo formoms⁶. Žmogų, kaip probleminį centrą, aplink kurį koncentruojamas susvetimėjimas, kaip negatyvi žmogaus būklė, pakeičia gamybos ir visuomeninių santykių *santykio*(!) klausimas, socialinės tikrovės aiškinimas materialiaja gamyba ir panašiai. Terminą „žmogus“ pakeičia terminas „individai“, antropologiją – politinė ekonomija ir sociologija. Sovietiniai marksistai tai įvardijo Marxo „moksliniu brendimu“.

Pagrindiniu *Vokiečių ideologijos* nuopelnu marksizmo raidai reikėtų laikyti vadinamojo ideologinio susvetimėjimo sampratos suformulavimą: kadangi visuomeninės sąmonės formomis vadinama politika, menas, moralė, religija, mokslas, filosofija ir pan. yra antstatas bazės (gamybinių jėgų) atžvilgiu, tai susvetimėjusi gamybinė sfera suponuoja iškreiptas, t. y. susvetimėjusias, minėtos visuomeninės sąmonės formas, arba ideologijas⁷. Susvetimėjimas šiuo požiūriu neaplenkia ir „dvasinės gamybos“ srities. Ideologijos įveika galima tik pasikeitus gamybiniais santykiams, tai yra vienai *būtinai* jų formai *būtinai* istorinio proceso, reguliuojamo *būtinai* istorijos dėsnių, metu virstant kita *būtinai* forma. Dar vėlesnėje Marxo kūryboje (*Kapitale* ir kt.) terminas „susvetimėjimas“ iš esmės išnyksta, ši problema suprantama kaip ekonominių-socialinių procesų negatyvūs padariniai (nuskurdimas, fetišizacija, objektyvacija ir pan.).

Neideologizuoto tyrinėtojo akimis Marxo susvetimėjimo koncepcijoje pirmiausia kliūva jos redukciniis pobūdis: visų galimų susvetimėjimo apraiškų pagrindu laikomas ekonominis susvetimėjimas, šios apraiškos tiesiog redukuojamos į ekonominių veiksnių deformacijas. Susvetimėjimo įveika paliekama objektyviam istoriniam procesui, kurio subjektu galima laikyti proletariato klasę. Konkretus asmuo susvetimėjimo procese vė-

lyvajam Marxui nedominuoja, jam belieka prisitaikyti prie istorinio būtinumo valdomų objektyvių sąlygų. Naivokai atrodo Marxo įsitikinimas, jog panaikinus (tiksliau – išnykus) ekonominiams susvetimėjimui, išnyks ir susvetimėjimas apskritai. Kvestionuotina ir jo ideologinio susvetimėjimo samprata, teorinių socialinės tikrovės aiškinimų teisingumo pagrindu laikanti pačios socialinės tikrovės „teisingumą“.

SUSVETIMĖJIMO PROBLEMA LIETUVOS MARKSIZME

Lietuvos filosofų marksistų susvetimėjimo problemos tyrimus suskirstysime pagal kelis aspektus:

1. Istoriniu požiūriu išskirtini trys periodai: a) nuo pirmųjų susvetimėjimui skirtų darbų (septintojo dešimtmečio pabaigos) iki *perestroikos* išvakarių (maždaug 1985 m.) – šiuo laikotarpiu problema nagrinėta intensyviausiai (Jonas Repšys, E. Krakauskas, Irena Gaidamavičienė, Jūratė Morkūnienė, Danutė Kapačiauskienė, Justinas Karosas, Jokūbas Minkevičius); b) *perestroikos* ir atgimimo laikotarpis (1985–1989 m.) – J. Minkevičius; Albinas Lozuraitis, D. Kapačiauskienė; c) Nepriklausomybės laikotarpis (po 1990 m.) – J. Karosas. Šiais laikotarpiais vyravo skirtingos kūrybinės laisvės sąlygos, lėmusios skirtingas problemos interpretacijas.
2. Pagal tyrimo objektą susvetimėjimo analizės yra (a) skirtingais aspektais tiriančios susvetimėjimo teorijas – jas atliko visi aptariami autoriai; (b) filosofinės sociologinės, kurių tikslas – konkrečios socialinės tikrovės (tu-

metinės socialistinės visuomenės) apmąstymas susvetimėjimo aspektu (J. Repšys).

3. Pagal tyrimo tikslus darbai skiriami į (a) paties Marxo susvetimėjimo koncepcijos analizes, akcentuojant istorinį (E. Krakauskas) ar ideologinį (J. Karosas, A. Lozuraitis) aspektą; (b) susvetimėjimo aptarimus kitų temų kontekste: humanizmo (J. Morkūnienė), etikos (D. Kapačiauskienė), antropologijos (J. Minkevičius), religijos (V. Lazutka); (c) nemarksistinių susvetimėjimo sampratų kritiką remiantis marksistine metodologija (J. Repšys, J. Minkevičius, J. Morkūnienė, I. Gaidamavičienė).

Atskiri autoriai dažnai patenka į kelias rubrikas: jie rašė apie susvetimėjimą įvairiais laikotarpiais ir įvairiais aspektais. Šios problemos tyrimai yra gana fragmentiški: be straipsnių ar monografijų skyrių, beveik nėra (išskyrus E. Krakausko disertaciją) didesnės apimties susvetimėjimui skirtų veikalų, dėl to toliau bus analizuojami atskiri autoriai.

Viename pirmųjų Lietuvoje susvetimėjimo problemai skirtų straipsnių⁸ V. Lazutka nagrinėjo susvetimėjimą religijos srityje, t. y. vieną iš ideologinio antstato susvetimėjimo formų. Tame straipsnyje aptartas religinių vaizdinių statusas ir socialinės funkcijos, teigiama, kad ankstyvųjų religinių vaizdinių formavimasis yra žmonių santykių susvetimėjimo pradžios atspindys sąmonėje. Vėliau religija kurianti sau savarankišką viešpatiją danguje, atsiskirianti nuo žemiškojo pasaulio tik todėl, kad šis žemiškasis pasaulis yra apgaulingas ir prieštaringas, svetimas. V. Lazutkos nuomone, komunizmo statyba būsianti žmogaus susvetimėjimo likvidavimas, o tai reiškia, kad kartu su juo bus pašalintas ir susvetimėjimo fantastinis atspindys, t. y. religija. Šie samprotavimai laikytini marksizmo ideologinio susvetimėjimo standartinės sampratos (dogmos) perteikimu.

E. Krakauskas 1968 m. apgynė disertaciją „Žmonių santykių susvetimėjimas ir jo atspindėjimas ideologijoje klasinės-antagonistinės visuomenės sąlygomis“ ir jos pagrindu paskelbė keletą straipsnių. Susvetimėjimą šis tyrėjas analizavo kaip istorinį reiškinių, nenukrypdamas nuo marksistinių tyrimo kanonų aptarė susvetimėjimo atspindėjimą šiuolaikinėse politinėse ideologijose, neneigė visiško reiškinių išnykimo ir socialistinėje visuomenėje. Techninė pažanga nepripažįstama susvetimėjimo priežastimi: marksistai privalėjo išvelgti už techninio progreso stovintį ir jį valdantį kapitalą (vėliau marksistai kvestionuos šią technikos sampratą). Apžvelgiama susvetimėjimo problemos formavimosi istorija, kritikuojami nemarksistinių sociologų pateikti

problemos sprendimo būdai⁹. Kritikuojami ir tie sovietiniai marksistai, kurie teigia, kad susvetimėjimo kategoriją Marxas vartojęs tik ankstyvučiu savo veiklos laikotarpiu, todėl ji nesanti marksizmo teorijos kategorija. Susvetimėjimas autoriaus standartiškai apibrėžiamas kaip realus reiškiny, sukeltas objektyvių, ekonominių tos visuomenės gyvenimo sąlygų. Atskleidžiamas susvetimėjimo reiškinys įvairiose kapitalizmo raidos pakopose ir ypač monopolistiniame kapitalizme. Siekiama apibūdinti ir šios problemos metodologinę reikšmę nurodant, kad ji padeda teisingai įvertinti buržuazinės ideologijos iškreiptumą ir (tam tikru mastu) su ta ideologija susijusios psichologijos savitumą. Teigiama, kad kapitalistinėje visuomenėje žmonių santykių susvetimėjimas įgavo griežčiausią formą, ryškiausiai atsiskleidė pačių daiktų viešpatavimas žmonių santykiuose¹⁰.

Įdomus ne tiek pats šių tyrimų standartinis turinys, kiek disertacijos mokslinio vadovo profesoriaus E. Meškausko įtaka tyrimo procesui. Jau nepriklausomybės laikotarpiu E. Krakauskas prisiminė, kad jo mokytojas siekė atmesti susvetimėjimo ideologizavimą, suprasti problemą sociologiškai – kaip visuomeninių santykių būklę įvairiose istorinėse epochose, nelaikė komunizmo istorijos pabaiga, kai realizuojami visi teoriniai idealai¹¹. Nepaisant šių E. Meškausko intencijų, E. Krakausko tekstuose gausu oficialių ideologinių šampū, vienas jų – komunizmo sukūrimas traktuojamas kaip objektyvių susvetimėjimo prielaidų likvidavimas¹².

J. Repšys – turbūt vienintelis Lietuvos marksistas, kurį susvetimėjimo problema

domino pati savaime, o ne kaip kitų klausimų papildymas ar Marxo tekstų atpasakojimo tema. Pradėjęs nuo publicistinių rašinių ir viešų paskaitų apie susvetimėjimą¹³, jis vienas pirmųjų Lietuvoje šią temą nagrinėjo ir akademinio lygiu. J. Repšio pateiktas susvetimėjimo tyrimas, nors ir nėra konceptualiai originalus, tačiau neabejotinai vienas kritiškiausių Lietuvos marksizmo tekstų šia tema: jam rūpėjo kalbėti apie realiai egzistuojančias susvetimėjimo apraiškas socialistinėje visuomenėje, o tai jo veiklos laikotarpiu buvo rizikingas užsiėmimas (nes oficialiai socializme susvetimėjimo esą nėra). Tai suvokdamas, savo straipsnyje „Socializmas ir susvetimėjimas“ J. Repšys atlieka savilegitimacijos judesį, kitų šalių marksistų darbų kritikos bei Marxo teiginių pagrindu teoriškai pagrįsdamas socializmo analizę susvetimėjimo aspektu ir nustatydamas metodologines priemones jai atlikti. „Turbūt, ne pati socializmo analizė susvetimėjimo problemos požiūriu a priori reiškia jo ideologinę diskreditaciją, o tai, kaip toje analizėje suprantami socializmas ir pats susvetimėjimas.“¹⁴ Filosofo nuomone, kalbėti apie susvetimėjimo egzistavimą socialistinėje visuomenėje leidžia Marxo teiginys, jog socializmas tėra pereinamasis laikotarpis iš kapitalizmo į komunizmą, susvetimėjimo įveikimo pirmasis etapas¹⁵. J. Repšys, atmesdamas pernelyg platų nemarksistinių filosofijos kryptių taikomos susvetimėjimo sąvokos turinį, emocijų šio reiškinių traktavimą ir idealizavimą, taip pat nesutinka ir su socializmo pavertimu abstrakčiu idealu bei itin drąsiai pasisako prieš socializmo perdėtą sureikšminimą: „socializmo po-

veikis pasauliniam istoriniam procesui priklauso ne tiek nuo jo *ideologinio garbinimo* [kursyvas mano – G. K.], kiek nuo realių jo laimėjimų ekonomikos, politikos bei kultūros srityje ir nuo mokslinės analizės to, ką šie laimėjimai gali duoti žmonijai, sprendžiant dabartinės epochos problemas, tame tarpe įveikiant žmonių santykių susvetimėjimą“¹⁶. Autorius siekia atskleisti susvetimėjimo problemos marksistinės sampratos esmę parodydamas G. Hegelio, L. Feuerbacho ir K. Marxo požiūrių šiuo klausimu skirtumus. Parodoma, kad ginčas tarp tų autorių, kurie susvetimėjimą laiko svarbiausiu socializmo klausimu, ir tų, kurie mano, kad socializmo sąlygomis susvetimėjimas neegzistuoja, peržengia istorijos materialistinio supratimo ribas ir patenka į grynai etinę plotmę. Socializmą autorius laiko žmogaus ekonominių, politinių, kultūrinių santykių susvetimėjimo realaus įveikimo pirmuoju etapu. Galiausiai savo tyrimo uždavinį – susvetimėjimo socializme konstatavimą – jis atlieka glaustai ir paviršutiniškai, pasitenkindamas keletu ekonominių ir teisinių faktų (planavimo, prekinės gamybos, rinkos, pinigų, valstybės, teisės), kaip susvetimėjimo apraiškų, įvardijimu¹⁷.

Socializmas, panaikindamas privatinę gamybos priemonių nuosavybę, likviduoja ekonomines darbo susvetimėjimo prielaidas, t. y. panaikina tokią padėtį, kurioje darbininko darbu sukurti produktai išslysta iš jo kontrolės ir pradeda jam viešpatuoti kaip svetima ir grėsminga jėga. Tačiau darbo produktai socializmo sąlygomis dar pasilieka „atskirti“ nuo gamintojo prekių pavidalu. Socializmas sulygina žmones tik vienu atžvilgiu – santykio su gamybos priemonėmis atžvil-

giu, sulygina juos kaip gamintojus. Bet dėl esamo gamybinių jėgų išsivystymo lygio socializmas dar negali sulyginti visų žmonių platesne prasme – pagal jų poreikių patenkinimą.¹⁸

Galima daryti išvadą, kad šis J. Repšio straipsnis laikytinas ne konkrečia realių susvetimėjimo apraiškų socializme analize, o „lango atvėrimu“ tokioms analizėms, t. y. siekiu sudaryti galimybes socialistinės visuomenės susvetimėjimo tyrimams.

J. Repšys taip pat leidosi į polemiką susvetimėjimo tema su kitomis filosofinėmis kryptimis, pirmiausia su egzistencializmu. B. Genzelis teigia, jog „studijuodamas egzistencialistinę filosofiją (Kierkegaard'ą, Heideggerį, Jaspersą), Repšys priėmė jų susvetimėjimo koncepciją, bandė ją sutaikyti su marksizmu (arba, tiksliau, Marxo raštuose ieškojo egzistencializmo apraiškų)“¹⁹. Tokiam teiginiui patvirtinti duomenų nerasta: galbūt J. Repšys slapta („širdies gilumoje“, neoficialiai) simpatizavo egzistencialistams, tačiau viešas užsiėmimas cituota veikla būtų pasibaigęs apkaltinimu revizionizmu, oportunistu ir kitomis tuomet mirtinomis nuodėmėmis arba cenzūra paprasčiausiai tokių darbų nebūtų leidusi publikuoti. J. Repšys oficialiame teoriniame darbe egzistencialistines susvetimėjimo teorijas kritiškai vertino naudodamasis marksistine metodologija, vadindamas jas žmogaus psichinės būsenos ir išgyvenimų fiksavimu, negebančiu atskleisti tikrųjų (tai yra ekonominių) susvetimėjimo priežasčių ir aprašančiu tik reiškinių padarinius²⁰. J. Repšys teigė, kad susvetimėjimo problemą M. Heideggeris sprendžia

idealistinės metodologijos požiūriu, remdamasis žmogaus egzistencijos vidinės laisvės pripažinimu. Dėl to jo humanizmas įgyja iliuziškumo ir individualizmo bruožų. Egzistencialistinių humanizmą autorius vertina kaip pseudohumanizmą, kadangi jis nesiekia faktiškai išvaduoti žmogų, o tik sukuria jo sąmonėje išsivadavimo iliuziją²¹.

Danutė Kapačiauskienė savo disertacijoje²² ir straipsniuose susvetimėjimą aptarė etikos kontekste. Tyrėja susvetimėjimo sąvoką apibrėžia pirmiausia remdamasi jaunojo Marxo veikalu, taiko ją individo santykiui su savo visuomene esme arba individo santykiui su visuomene apibūdinti. „Susvetimėjusiu vadiname tokį individo santykį su visuomene, kai bendri visuomenės poreikiai tiesiogiai neišplaukia iš tos visuomenės narių individualių poreikių, kai visuomenė ir individai egzistuoja lyg du savarankiški santykio komponentai, prieštaraujantys vienas kitam, vienas kitą ribodami ir varžydami.“²³ Moralė susvetimėjusioje visuomenėje tėra viena iš iškreiptos visuomeninės sąmonės (ideologijos) formų, neadekvačiai atspindinti socialinę tikrovę, susvetimėjimas traktuojamas kaip moralės uždanga nuo socialinės praktikos²⁴. D. Kapačiauskienė analizavo susvetimėjimo sąvokos vartojimo tikslingumą sprendžiant marksistinio humanizmo, komunistinio moralumo kriterijaus, moralės istorinės kaitos klausimus. Ji išskyrė tris susvetimėjimo pasireiškimo moralėje aspektus: 1) moralė tampa atskiru, nuo ekonominės ir politinės veiklos atplėštu individo elgesio matu susiformuojant elgesio vertinimo kriterijui – moralės principams; 2) susvetimėjimas pa-

sireiškia kaip žmonių santykių ideologizacija, t. y. kaip atvirksčias moralės principų santykis su socialine tikrove; 3) moralinis auklėjimas, tapdamas ypatinga žmonių visuomenės ir individualios būties derinimo forma, individą traktuoja kaip moralinio auklėjimo objektą.

Gerokai vėliau, pačioje sovietmečio pabaigoje, D. Kapačiauskienė susvetimėjimą traktavo kaip fundamentalią asmens ir visuomenės santykių dinamiką išreiškiančią sąvoką²⁵. Ji taip pat išvelgia kitų filosofų marksistų nenagrinėtą susvetimėjimo apraišką socialistinėje visuomenėje – etikos krizę:

Kuo labiau žmogų slegia jam svetimos socialinės jėgos (kuo didesnė kapitalo arba biurokratinio valstybės aparato galia), tuo labiau jo savimonė ir sąžinė ignoruoja savo visuomeninę prigimtį bei priešpriešina save ideologijai, nes tai yra žmogui vienintelis išsigelbėjimas iš dorovinio nihilizmo ir konformizmo. Tačiau visuomenės mastu etikos ir dorovės (elgesio teorijos ir praktikos) disonansas, išaugęs iki akivaizdžios konfrontacijos, yra jų abiejų krizė. Etikos krizė reiškiasi tuo, kad skelbiamas ideologinis dorumo, kaip elgesio socialinio vertingumo, kriterijus nėra realaus elgesio taisyklė, nėra asmens sąžinės balsas.²⁶

Krizė susidaro tik tada, kai etika, visiškai patekusi ideologijos valdžion, pretenduoja į vienintelę ir absoliučią tiesą ir dėl to tiek atitrūksta nuo dorovės praktikos, kad pasidaro visiškai neefektyvi kaip sąžinės orientyras.²⁷

Vietoj anksčiau vyravusių socialistinio susvetimėjimo kaip kapitalistinės ekonomikos rudimentų, valstybinio aparato netobulumo ar techninio progreso aiškinimų, prabylama apie egzistencines

žmogaus problemas. Šiuos samprotavimus reikia laikyti ne radikaliam nauju marksistinės susvetimėjimo sampratos perinterpretavimu, bet reakcija į Lietuvos nepriklausomybės išvakarių visuomenines kultūrinės aktualijas: pateiktuose teiginiuose ryški sovietinės sistemos kritika (minimas biurokratizmas, ideologinė priespauda ir pan.). D. Kapačiauskienė išreiškė tokio perinterpretavimo negalimumą teigdama, kad marksistinė filosofija jau yra suformulavusi savo atsakymus ir negali jų pakeisti neatsižadėdama savo pamatinių prielaidų ir dirbtinai eklektiškai neperimdama svetimų filosofinių koncepcijų²⁸.

J. Morkūnienė sovietiniu laikotarpiu (ir vėliau) nagrinėjo filosofines humanizmo problemas. To paties pavadinimo veikalė ji daugiausia dėmesio skiria marksistiniam humanizmui aptarti, jo kontekste nagrinėja ir Marxo susvetimėjimo koncepciją. Jos atlikta analizė²⁹ nėra originali: nekritiškai referuojamas Marxas, nekreipiant dėmesio į esminius skirtumus paeiliui cituojami *Ekonominiai ir filosofiniai 1844 metų rankraščiai* bei *Kapitalas*, susvetimėjimo traktuotės evoliucija suprantama kaip nuoseklus sąvokos konkretinimas, atmetama jaunojo ir vėlyvojo Marxo priešprieša, trūksta savų apibendrinimų, santykis tarp susvetimėjimo ir humanizmo problemų lieka neaiškus. Humanizmo tyrėjai iškilo būtinybė išsakyti savo nuomonę apie individo ir visuomenės santykį: nenukrypdama nuo vadovėlinių tiesų, ji pakartoja Marxo teiktą prioritetą visuomeniniams santykiams, teigdama, kad „individas negali būti aiškinamas vien jo subjektyvių ketinimų požiūriu, nepriklausomai nuo vi-

suomeninės tikrovės”³⁰. Pagrindiniu J. Morkūnienės nuopelnu galima laikyti mokslo ir technikos revoliucijos (MTR) interpretaciją susvetimėjimo aspektu: MTR nelaikoma susvetimėjimą lemiančiu veiksmu, priešingai, ji suprantama kaip susvetimėjimą naikinanti priežastis, humanizmo skatinimas palengvinant fizinių darbą ir gyvenimo sąlygas³¹.

Produktyviausias Lietuvos marksistas J. Minkevičius samprotavo apie susvetimėjimą trimis aspektais: 1) kaip apie žmogaus problemą; 2) tirdamas objektyvias susvetimėjimo priežastis šiuolaikinėje visuomenėje; 3) interpretuodamas įvairių laikotarpių susvetimėjimo sampratą. Pirmasis aspektas yra originaliausias: J. Minkevičius, nors ir remdamasis standartine marksistine susvetimėjimo samprata, pripažindamas socialumo prioritetą bei laikydamas visuomenės ekonominės struktūros pobūdį žmogaus laisvę nulemiančiu veiksmu³², išskėlė subjektyvių veiksmų vaidmens susvetimėjimo procese klausimą. „Vadinamosios objektyvios sąlygos niekad nebūna absoliučiai išorinės subjekto atžvilgiu: jeigu subjektas jų nesukūrė, tai bent kažkaip įsisąmonino, įprasmino, paženklino, įvertino ir kitaip subjektyvizavo. Žmogus kaip subjektas veikia sąmoningai, ir tik jis gali turėti ir pasirinkti tikslus ir interesus, kurti programas ir projektus, spręsti ir t. t. Be viso šito subjektyvumo komplekso vadinamosios objektyvios sąlygos yra negyvos, beprasmės ir nereikalingos.”³³ Marxas ir jo komentatoriai susvetimėjimą dažniausiai suprato kaip objektyvų reiškinį, atsirandantį dėl objektyvių priežasčių. Aktyvaus individualaus prado išskėlimas yra svarbiausias

J. Minkevičiaus indėlis į susvetimėjimo problemą ir vienintelis toks šios problemos aiškinimo aspektas Lietuvoje.

Šis filosofas ieškojo ir objektyvių susvetimėjimo priežasčių, egzistuojančių šiuolaikiniame pasaulyje, bei priėjo išvadą, kad vienas iš susvetimėjimą lemiančių veiksmų yra mokslo ir technikos revoliucija. „Socialinius santykius neužtenka paaiškinti tik juos lemiančiu gamybos būdu <...>. Jiems daro didelę įtaką MTR apraiškos, savo daiktine, technine būtimi jos yra „neutralios“, nepriklauso nuo gamybos būdo.”³⁴ Kitaip nei E. Krakauskas, kuris nepripažino MTR kaip savarankiškos susvetimėjimo priežasties ir akcentavo jos ekonominę pagrindą, ar J. Morkūnienės, laikiusios MTR reiškiniumi, pozityviai veikiančiu žmogaus egzistenciją, J. Minkevičius šią pažangą atsieja nuo visų galimų ekonominių determinacijų (o tai nėra priimtina ortodoksiniam marksizmui) ir tiria ją kaip vieną iš socialinių santykių deformaciją sukeliančių procesų. Ar MTR skatina susvetimėjimą, ar ne – tai neatsakytas klausimas, galimos įvairios jo interpretacijos su skirtingomis argumentacijomis. J. Minkevičiaus interpretacijos savitumas yra tas, jog jis drąsiai nagrinėja marksizmui nebūdingus klausimus priedamas savitų išvadų.

Silpniausias J. Minkevičiaus susvetimėjimo tyrimų aspektas – filosofijos istorijos apžvalga susvetimėjimo požiūriu. Jis susvetimėjimą išvelgia visur, kur tik randama kokias nors perskyras (esmės-reiškinio, subjekto–objekto ir pan.), susvetimėjimo teoretikais laiko Platoną ir neoplatonikus, Fichtę ir kitus. Tokia plati susvetimėjimo samprata praranda rea-

lią reikšmę. Filosofijos istorijos apžvalga baigiama marksizmui įprasta formule: „Marxas vienintelis moksliskai išnagrinęjo ir teoriškai išsprendė susvetimėjimo problemą.“³⁵ Kritikuojamos ir šiuolaikinės filosofinės sociologinės teorijos prieštaraujant oponentams dėl to, kad jie į susvetimėjimą žvelgia kitais aspektais nei marksistai – psichologiškai, antropologiškai ir t. t.

J. Karosas – vienintelis Lietuvos filosofas marksistas, susvetimėjimo tema rašęs ir sovietiniu, ir nepriklausomybės laikotarpiu. Jis, analizuodamas ideologijos sampratą, domėjosi ideologiniu susvetimėjimo pobūdžiu. Teoretikas užsimena ir apie susvetimėjimą socialistinėje visuomenėje, tačiau jo konkrečiau nedetalizuoja, o jo priežastimi nurodo socializmo, kaip pereinamojo laikotarpio iš kapitalizmo į komunizmą, pobūdį³⁶. Sovietiniu laikotarpiu J. Karoso atlikta ideologinio susvetimėjimo analizė nėra ku nors išskirtinė: aptariamasis marksistinis ideologijos atsiradimas, socialistinės ideologijos aiškinimas, perteikiami esminiai Marxo susvetimėjimo koncepcijos bruožai, daugiausia remiamasi Marxo veikalu *Vokiečių ideologija*. Ideologija skirstoma į mokslinę (socialistinę) ir nemokslinę, pastarajai suteikiamas iliuzijos statusas³⁷. Susvetimėjimas apibrėžiamas ideologijos problematikos kontekste: „Esant socialiniam susvetimėjimui, bendros, visuomeninės gyvenimo sąlygos išsprūsta iš žmonių kontrolės ir pakimba virš jų kaip nesuprantama jėga. Susvetimėjusios, klasinės antagonistinės visuomenės sąlygomis ideologija yra būdas klasiniam interesui paversti visuomeniniu, arba visuomeninio intereso klasinės esmės

išraiška.“³⁸ Remdamasis Marxu autorius ideologijos (o kartu ir susvetimėjimo) įveiką (ar nemokslinės ideologijos pakeitimą moksline, visuotine) išvelgia tik praktikos, t. y. revoliucinio socialinės tikrovės pertvarkymo, plotmėje.

Įdomu pažymėti (nors tai tiesiogiai ir nėra šio straipsnio objektas), kad nepriklausomybės laikotarpiu apgintos habilituoto daktaro disertacijos pagrindu išleistoje monografijoje *Socialinio pažinimo problema* (1997) J. Karosas, dirbdamas jau kūrybinės laisvės sąlygomis, didelio naujumo savo tyrimams nesuteikia, dauguma idėjų tebėra tos pačios – kartojasi ta pati ideologijos samprata, susvetimėjimo traktuotė³⁹. Vienintele minėto darbo naujove galima laikyti socialinio susvetimėjimo įveikos sunkumo pripažinimą ir konstatavimą, kad marksizmas-leninizmas, spręsdamas susvetimėjimo problemą, nepaliko vietos savarankiškam, gamtamokslinio būtinumo nesaistomam žmogaus valios raiškos aspektui⁴⁰.

A. Lozuraitis apie susvetimėjimą glaustai užsimena marksistinės socialinės filosofijos metodologijai skirtame veikale. Jis aptaria visuomenės ideologinio (religija, filosofija, mokslas) ir individo ideologinio (teisė, politika, moralė) susvetimėjimo formas⁴¹. Taip pat veikale analizuojamas žmogaus susvetimėjimas, aptariami jo įveikimo būdai. Pateikiamas standartinis marksistinis susvetimėjimo apibrėžimas: „marksizmo požiūriu, visuomeninės-istorinės būties susvetimėjimas kyla ne iš teorinės klaidos ir ne iš dvasios savarankiškos raidos. Susvetimėjimas – tai būtinas ir dėsningas žmonių materialinės veiklos, tam tikrų tos veiklos istorinių sąlygų rezultatas“⁴².

Toks pat standartinis ir autoriaus dėstomas susvetimėjimo pašalinimo būdas – tai komunizmo sukūrimas⁴³. Įdomu pažymėti, kad susvetimėjimo problemos kontekste aptardamas individo ir visuomenės, istorijos varomųjų jėgų klausimus A. Lozuraitis primygtinai pabrėžia marksistinį objektyvaus (materialaus) veiksnio pirmumo subjektyvaus (individo sąmonės) veiksnio atžvilgiu principą: „jeigu kalbėsime apie individų sąmonę, tai susvetimėjimo sąlygomis visuomenei ir jos istorijai ji yra toks pat atsitiktinumas, kaip ir pats individas. Subjektyvūs veikimo motyvai pradeda įgyti visuomeninę-istorinę reikšmę tada ir tiek, kada ir kiek jie išplinta, apima daugybę individų, pasidaro masiški. Bet tai, kas subjektyviems motyvams, idėjoms, tikslams suteikia tokią reikšmę, kas yra individus jungianti ir jų veiksmus vieni-janti jėga, – tai jau yra ne subjektyvus, o objektyvus, materialus veiksnys. Todėl sąmonė, idėjos nėra savarankiškas istorijos veiksnys, pačios savaime jos nieko istorijoje nepakeičia“⁴⁴. Patys savaime šie samprotavimai nebūtų kuo nors išskirtiniai, tačiau verta pažymėti, jog jie visiškai priešingi aptartiems J. Minkevičiaus teiginiams apie subjekto vaidmenį (beje, išsakytiems vos pora metų anks-

čiau nei A. Lozuraičio): čia galima konstatuoti tam tikrą kontroversiją Lietuvos marksistinėje filosofijoje.

Galima paminėti dar keletą susvetimėjimo problemą nagrinėjusių tekstų: I. Gaidamavičienė pirmoji Lietuvoje nagrinėjo J.-P. Sartre'o susvetimėjimo sampratą. Ji teigė, kad veikale *Būtis ir nebūtis* susvetimėjimu šis filosofas laiko visa, kas nesutampa su subjektyviu individo suimanymu. Veikale *Dialektinio proto kritika* nediferencijuodamas individo socialinės padėties, J.-P. Sartre'as, nors ir laiko susvetimėjimą socialiniu reiškiniu, nesugeba peržengti objektyvacijos ribų⁴⁵. Šiame straipsnyje marksistinės vertinimo nuostatos beveik netaikomos, jos implicitiškai glūdi nagrinėjamos susvetimėjimo sampratos siaurumo konstatavime. A. Subatavičiūtės straipsnyje referuojama Marxo žmogaus esmės samprata, kuri tiesiogiai susijusi su susvetimėjimo analize. Pastarasis apibrėžiamas kaip klasinei visuomenei būdinga savybė sukurti tokias socialines jėgas, kurių žmonės negali valdyti ir kurios pačios valdo žmones kaip jų asmeniniam gyvenimui svetimos jėgos. Išskiriamas trejopas jų pobūdis: ekonominis (prekių ir pinigų pasaulis), politinis (valstybė) ir ideologinis (dvasinių vertybių pasaulis)⁴⁶.

IŠVADOS

Analitiškai apžvelgus susvetimėjimo problemos marksistines interpretacijas sovietinėje Lietuvos filosofijoje galima apibendrinti, jog mūsų filosofai marksistai nedaug tenutolsta nuo nustatytųjų Marxo interpretavimo kanonų, jų darbų originalumo užuomazgos neturi

didesnės išliekamosios vertės. Lietuvos marksistų kolegoms Sovietų Sąjungos mokslo centruose (pvz., T. Oizermanas, I. Narskis) susvetimėjimą analizavo nuodugniau, o ką jau kalbėti apie kitų tuometinių socialistinių Rytų bloko šalių filosofus, subūrusius netgi atskiras

marksizmo mokyklas ir sąlygiškai drąsiai apmaščiusius susvetimėjimo klausimą. Suprantama, jog šio klausimo sprendimo rezultatai priklausė nuo politinės konjunkūros: režimui švelnėjant, išvados drąsėdavo ir tapdavo savitesnės. Lietuvoje susvetimėjimo problemos ideologizavimas, nors ir nedrąsiai, bet įvairių filosofų marksistų įvairiais laikotarpiais buvo bandomas naikinti. Drąsiau ir kritiškiausiu laikytinas susvetimėjimo apraiškų socializme konstatavimas, kuris ilgą laiką apskritai buvo tabu: norint jį įveikti, reikėjo, užuot kūrybiškai apmaščius esamą visuomeninę situaciją, savo samprotavimus gerai pagrįsti marksizmo klasikų citatomis. Polemika su nemarksistinėmis susvetimėjimo

sampratomis dažniausiai baigdavosi Marxo atliktos analizės visapusiška paneigima paneigiant kritikuojamų teorijų psichologinius, antropologinius, egzistencinius ir kitokius aspektus kaip „nemokslinius“, pabrėžiant jų išvestinį pobūdį. Didžiausia interpretacinė įvairovė matyti susvetimėjimo ir MTR santykio analizėse, pateikusiose netgi vienas kitam prieštaraujančius atsakymus. Tokių prieštaringų rezultatų randama ir vadinamojo „subjektyviojo veiksnio“ traktuotėse. Lietuvoje gana daug dėmesio buvo skirta ideologinio susvetimėjimo tyrimui, atliktam marksistinės socialinės metodologijos kontekste. Šis tyrimo aspektas, nors ir labai kompetentingai atliktas, nebuvo originalus.

Literatūra ir nuorodos

- ¹ Žr. Genzelis Bronislovas. 1997. *Lietuvos filosofijos istorijos bruožai*. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, p. 273. Tokia perskyra tebėra diskutuotina: iki šiol nėra vienareikšmiškai nubrėžtų marksistinės filosofijos ir ideologijos ribų; vadinamieji „kūrybiniai“ marksistai iš esmės laikosi (ar priversti laikytis) daugelio „ortodoksinių“ prielaidų; pernelyg didelis „neortodoksiškumas“ gresia virsti kita blygybe – eklektizmu ir pan.
- ² Marksas Karlas. 1986. Ekonominiai ir filosofiniai 1844 metų rankraščiai, *Ankstyvieji filosofijos raštai*. Vilnius: Mintis.
- ³ Ten pat, p. 359–361.
- ⁴ Ten pat, p. 391–392.
- ⁵ Žr.: Lozuraitis Albinas. 1986. Jaunasis Karlas Marksas ir žmogaus susvetimėjimo kritika. Marksas Karlas, *Ankstyvieji filosofijos raštai*. Vilnius: Mintis, p. 5–27.
- ⁶ Marksas Karlas. 1974. *Vokiečių ideologija: naujosios vokiečių filosofijos, atstovaujamos Fojerbacho, B. Bauerio ir Štirnerio, ir vokiečių socializmo, atstovaujamo įvairių jo pranašų, kritika*. Iš vokiečių k. vertė A. Kanapeckas. Vilnius: Mintis, p. 29.
- ⁷ Ten pat, p. 20–21.
- ⁸ Žr.: Lazutka Valentinas. 1963. Žmonių santykių susvetimėjimas klasikinės visuomenės sąlygomis ir jo atsispindėjimas religiniuose vaizdiniuose, *Filosofija*, t. III, p. 23–34.
- ⁹ Krakauskas Edmundas. 1965. Žmonių santykių susvetimėjimo objektyvių prielaidų susidarymas, *Filosofija*, t. VI, p. 69–70.
- ¹⁰ Žr.: Krakauskas Edmundas. 1967. Žmonių santykių susvetimėjimas kapitalistinėje visuomenėje, *Filosofija*, t. VII, p. 85–100.
- ¹¹ Krakauskas Edmundas. 1998. Tyrinėtojo požiūris į susvetimėjimo problemą, *Problemos* 54, p. 22–23.
- ¹² Žr.: Krakauskas Edmundas. 1965. Žmonių santykių susvetimėjimo objektyvių prielaidų susidarymas, p. 69.
- ¹³ Žr.: Repšys Jonas. 1967. Žmonių santykių susvetimėjimo įveikimo procesas socializmo sąlygomis, *Respublikinės filosofų mokslinės konferencijos, skirtos Didžiosios Spalio socialistinės revoliucijos penkiasdešimtmečiui paminėti, pranešimų tezės*. Vilnius, p. 6–7; Taip pat: Repšys Jonas. 1968. Kas yra susvetimėjimas? *Nemunas* 12, p. 48–49.
- ¹⁴ Repšys Jonas. 1968. Socializmas ir susvetimėjimas (problemos formulavimo klausimu), *Problemos* 1, p. 13.

- ¹⁵ Ten pat, p. 20. Taip pat: Repšys Jonas. 1965. *Asmenybė ir visuomenė (medžiaga lektoriui)*. Vilnius, p. 9.
- ¹⁶ Repšys Jonas. Socializmas ir susvetimėjimas (problemos formulavimo klausimu), p. 13.
- ¹⁷ Ten pat, p. 20.
- ¹⁸ Ten pat.
- ¹⁹ Genzelis Bronislovas, *Lietuvos filosofijos istorijos bruožai*, p. 273.
- ²⁰ Repšys Jonas. 1972. Žmogaus koncepcija K. Jasperso filosofijoje, *Problemos* 2(10), p. 70.
- ²¹ Žr.: Repšys Jonas. 1967. Kai kurie metodologiniai žmogaus koncepcijos klausimai M. Haidegerio filosofijoje, *Filosofija*, t. VII, p. 101–120.
- ²² Kapačiauskienė Danutė. 1976. *Moralumo kriterijaus problema ir metodologiniai jos mokslinio sprendimo kriterijai*. Disertacija kandidato laipsniui įgyti (rankraštis). Vilnius: Vilniaus universitetas.
- ²³ Kapačiauskienė Danutė. 1974. Žmonių santykių susvetimėjimo apraiškos moralėje, *Problemos* 2(14), p. 43.
- ²⁴ Ten pat, p. 48–50.
- ²⁵ Kapačiauskienė Danutė. 1990. Etinė filosofijos prasmė, *Problemos* 42, p. 27.
- ²⁶ Ten pat, p. 28.
- ²⁷ Ten pat, p. 30.
- ²⁸ Žr. ten pat, p. 29–30.
- ²⁹ Morkūnienė Jūratė. 1983. *Filosofinės humanizmo problemos*. Vilnius: Mintis.
- ³⁰ Ten pat, p. 173.
- ³¹ Ten pat, p. 110–113.
- ³² Minkevičius Jokūbas. 1984. Marksistinė filosofija apie žmogų, *Žmogus šiuolaikinėje visuomenėje*. Vilnius: Mintis, p. 28–30.
- ³³ Ten pat, p. 34.
- ³⁴ Minkevičius Jokūbas. 1979. *Mokslo ir technikos revoliucija: procesas ir problemos*. Vilnius: LTSR „Žinijos“ draugija, p. 59.
- ³⁵ Minkevičius Jokūbas. 1987. *Žmogaus problema: būti ar nebūti?* Vilnius: Mintis.
- ³⁶ Žr.: Karosas Justinas. 1989. *Socialinis pažinimas ir praktika*. Kaunas: Šviesa, p. 68.
- ³⁷ Karosas Justinas. 1977. Apie ideologijos sampratos turinį, *Problemos* 1(19), p. 17–18.
- ³⁸ Karosas Justinas. 1976. *Socializmas ir ideologija*. Vilnius: Mintis, p. 31.
- ³⁹ Karosas Justinas. 1997. *Socialinio pažinimo problema*. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, p. 149–159.
- ⁴⁰ Ten pat, p. 157–158.
- ⁴¹ Žr.: Lozuraitis Albinas. 1986. Metodologiniai marksistinės socialinės filosofijos bruožai. Vilnius: Mintis, p. 187–236.
- ⁴² Ten pat, p. 248.
- ⁴³ Ten pat, p. 252.
- ⁴⁴ Ten pat, p. 251–252.
- ⁴⁵ Žr.: Gaidamavičienė Irena. 1968. Susvetimėjimo problema Ž. P. Sartro filosofijoje, *Filosofija*, t. VIII, p. 123–134.
- ⁴⁶ Žr.: Subatavičiūtė Angelė. 1989. Žmogus ir visuomenės susvetimėjimas, *Problemos* 40, p. 29–39.